

15
57

Evangélikus
Hittudományi
Egyetem

DOKTORI ISKOLA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

***Az irracionális racionalizálása: Izrael Isten népévé formálódása az
exodus narratíva (Ex 12–40) és Rudolf Otto numinózus-elméletének
tükrében***

Mészáros Ildikó

Témavezető:

Dr. Varga Gyöngyi

Tanszékvezető, egyetemi docens, EHE Ószövetségi Teológia Tanszék

Budapest, 2024

Kutatási előzmények és célkitűzések

Jó ideje foglalkoztat a kérdés, hogy a kiüresedett istentiszteleti gyakorlatokat, igehirdetéseket, hogyan lehetne a *teljes embert* megragadó tartalommal megtölteni, bibliai alapon. Úgy vélem, hogy ehhez első lépés Izrael vallási élményeinek jobb megértése. Tanulmányaim során megismerve Rudolf Otto numinózus-fenomenológiáját, felismertem, hogy az segítséget nyújthat ebben.

Otto a Szent misztikus, irracionális oldalát, numinózusnak nevezte el, tekintve, hogy amit a Szent fogalma alatt a hétköznapiakban értünk, már nem fejezi ki eredeti jelentését, mert morális elemekkel telítődött. Véleményem szerint Otto az, aki meghatározó módon teszi valóságossá számunkra ezt a racionális-irracionális Szentet. Úgy vélem, hogy segítségével a nemcsak egy bibliai szöveg teológiai üzenete, felépítése válik világosabbá, hanem exegetikai adaptációja a lélektani élmények jobb megértését eredményezheti. Azt várom, hogy Otto megközelítése közösségeink vonatkozásában is hasznos felismerésekhez vezet. Hogy megvilágosodnak azok a viszonyulások, melyek ebbe a profanizált, kiégett világba is vissza tudják „hozni” azt a maradandó csodálkozást, amely Izraelt jellemzi. Otto elmélete javarészt a Héber Biblia (HB) szövegein alapul, mely narratívák nemcsak abban mutatnak utat számunkra, hogy hogyan lehet mélységében, komplexitásában megélni a transzcendenssel való találkozást, hanem egyfajta tükröt is tart a bibliai hagyomány felénk. A választott nép bukásaiban ugyanis felismerhetjük, hogy nemcsak Izrael engedte nehezen közel magához az istenit, hanem így küzdünk a racionalizálással ma is. De ahogy Izraelnek, úgy nekünk is meg kell tanulnunk együtt élnünk a szentséggel, és az Exodus 12-40 fejezetekben vizsgált szövegek még mindig képesek arra, hogy közelebb vigyenek a szentség valódi megtapasztalásához, saját érzelmeinkhez és életünk lényegéhez.

Módszer

A numinózus különböző tényezőinek feltárásában Otto módszertana lesz iránymutató számunkra az Exodus 12–40. szakasz elemzése során. A *Das Heilige*ben (DH) a megfogalmazhatatlan szavakba öntésére vállalkozott Otto. Ezzel nem az irracionális racionalizálása a célja, hanem előbbi körülhatárolása, elemeinek rögzítése. Mivel a numinózus irracionális, fogalmakban nem fejthető ki, csak egy sajátos érzelmi reakció segítségével ragadható meg, amit az őt átélő lélekben kivált (DH, 134). A numinózus megtapasztalás feltárása során az első lépés, hogy az adott érzelmi tényezők valamilyen módon jelzésre kerüljenek. Legfőképp analógiák és ideogrammok, érzelmi szimbólumok (DH, 99) segítségével próbálja megérteni és leírni az felismeréseit, a numinózus

egyres elemeit. Vagyis *rokon* érzetekkel való *hasonlóságok és ellentétek*, továbbá *jelképes kifejezések* használatával úgy, hogy elsődlegesen a numinózus *tárggyal kapcsolatos* érzelmi meghatározottságot keresi. Ezt csak *másodlagosan* követi a teremtményérzet az ön-érzetben, és ebből lehet következtetni a tapasztalat irracionális jellegére. Végül arra törekszik, hogy a lehető legközelebb álló ideogrammatikus megjelölésekkel a lehető legpontosabban rögzítse az irracionális tényezőit, és így tartós „jelekkel” rögzítse a puszta érzések tűnékeny jelenségeit. Összehasonlító módszertanának eredménye egy mélységes, már-már a valláspszichológia körébe eső megfigyeléssorozat, amelyben kiemelt szerepet kap tehát az egyén viszonya a Szentséggel, főként annak megnyilvánulása során.

A nehézség, amivel Ottónak küzdenie kell, hogy miközben mond valamit, ráébred, hogy nem mond semmit, és gyakran csak másvalamit tagadva állít valamit. Fogalomhasználata sem klasszikus jellegű, sőt homályos és következetlen. Ezzel együtt mégis jelentős törekvése, hogy kimondja a kimondhatatlant.

Az exegézis során Otto módszerét követve a numinózus megtapasztalás primer síkján, én is először a numinózus által kiváltott érzelmi tényezőket, hangulati megnyilvánulásokat próbálok meg beazonosítani a vizsgált szövegben. Megvizsgálom azok jellegét, hogy következtethesek magára a numinózusra. Ezen a síkon válnak érzékelhetővé a természeti emberre jellemzők reakciók is a szövegben. Az emlékezés és értékelés racionalizáló síkjain is megkísérlek „kifinomultabb” numinózus megtapasztalásra bukkanni, amiben a racionális elemek megjelentek, de a numen is megőrzi az irracionális megfoghatatlanság minden elemét. A szekunder sík elsősorban mégis azért lesz fontos számunkra, mert a narratíva terében ez közvetíti felénk a numinózus tárgy megjelenő realitását, amelyhez képest következtethetünk a realitásérzet kialakulására, illetve annak elmaradására. A síkok és a megtapasztalások elemzésében a fenomenológia három eleme lesz legnagyobb segítségünkre: a numinózus (irracionális), a numinózushoz kötött racionalizálás, továbbá a profán (természeti) gondolkodás, reakció.

T é z i s e k

Hipotézisek:

1. Otto numinózus-elméletének bizonyos elemei, kellő óvatossággal kezelve, inspirálóak lehetnek exegetikai munkánk során. A *közvetlen, egyedi* élmények érzékeny, tapogatózó megközelítése mélyebb belátást eredményezhet az *átfogóbb* folyamatok, forduló- vagy töréspontok megértése vonatkozásában is. A nép belső küzdelmeinek megismerésével megnyilvánulásaik sajátos dinamikája jobban illeszkedik az Exodus-narratíva sodrásához. Az alkalmazás *egyik* korlátja, hogy a Das Heilige analízisében nem terjed ki a numinózus-érzésen

kívül eső megtapasztalásokra, nem tárgyalja a negatív érzéseket. A *másik*, hogy Otto csak tapasztalatokat, élményeket elemez, ezért a narratíva más jellegű lélektani mozzanatainak (botránkozás, remény) megragadására (értelemszerűen) nem alkalmas.

2. A kiválasztott szakasz exegézise során a narratívában három síkot lehet beazonosítani a történet cselekménysorán belül a numinózus elemzésének alkalmazásával: a primer síkhoz a nép megéléseit *közvetlen* tapasztalatként ábrázoló igeszakaszok kapcsolódnak, melyeket a szekunder sík *közvetett* élményként azonosítható hagyományanyagai beszélnek el és interpretálnak. A primer és szekunder megtapasztalások a narratíva síkján *még inkább* közvetett megélésként állnak összetisztult teológiai üzenetté. Ezért, noha Otto fogalmainak újszerű perspektívája feltárhatja ezen síkok mélyebb dimenzióit, a három síkot egyben kell szemlélnünk, mert így áll össze az a kép, amelyet a narrátor a fogságban élő, illetve hazatérő nép tanítására, bátorítására és intésére akar használni.

3. Az exodus-narratíva által rajzolt kép dinamikus: a nép istenkapcsolata változó, olykor végletes hullámzásokat is mutat, de a nehéz küzdelmek során folyamatosan formálódik. Ebben a dinamikus képben tükröződik nemcsak a Babilonból hazatérő nép, de minden emberi közösség transzcendenshez fűződő kapcsolatának realitása és racionalitása. És ugyanitt, az Exodus 34,6-7 verseiben tükröződik egy olyan istenkép, amely irracionális reményt, biztos kapaszkodót ad ebben a hullámzásban.

Tézisek:

1. Tézis: Otto módszertanát követve a numinózus-élmény elsősorban az irracionális-racionális kategóriáinak alkalmazásával válik felismerhetőbbé. A racionalizálás szerepének megértése pedig segít a nép formálódásának fázisait követni. Ez a fókusz megvilágítja nemcsak a nép (vallásos) tapasztalatait, de az exodus-narratíva (Ex 12-40) dinamikáját is. A legfontosabb felismerést az jelenti, hogy a 19-24. fejezetekben a nép feltehetően nem élt át teljes numinózus-tapasztalatot, legfeljebb csak a *tremendum* tényezőjének egy ősbibb, alacsonyabb szintű élményét. A helyenként a „természeti” embert jellemző gondolkodás, illetve a *fascinans* tényezőjének hiánya érthetővé teszi, hogy miért is fordulhatott a nép vissza az otthonos, ismerős bálvány imadásához olyan könnyen és gyorsan. Teljesebb, primer numinózus-élményről csak a 34. fejezettől kezdődően beszélhetünk. A fordulatot egy, a numinózus kategóriáján kívül eső lélektani mozzanat eredményezi.

2. Tézis: Beigazolódott, hogy az alkalmazás egyik nehézségét az jelenti, hogy Otto analizise nem terjed ki a numinózus-érzésen kívül eső tapasztalatokra. Legfeljebb csak érinti, de nem tárgyalja a negatív érzéseket. Továbbá, mivel Otto fenomenológiája csak a közvetlen vallásos élményeket elemzi, a narratíva más jellegű lélektani folyamatainak megragadására (értelemszerűen) nem alkalmas. Így nem teszi követhetővé a határhelyzetek (próbatételek) okozta traumák feldolgozási folyamatát. Ezen belül nem világítja meg kellőképpen azt a fontos irracionális fordulatot és reménységet, amely a tremendum elemének dominanciája helyett a fascincans tényezőjének növekvő hangsúlyát eredményezte. Ezek a korlátok azt jelzik, hogy az exegézis során szükséges más megközelítés(ek) alkalmazása is a nép Isten népévé formálódásának megfelelő bemutatására.

3. Tézis: A „narratíva” síkján belül megkülönböztetett „szekunder” és „primer” síkokat vizsgálva bebizonyosodott, hogy utóbbi spontán tapasztalatait a szekunder sík hagyományanyagai nemcsak elbeszélik, hanem interpretálják is. Ezeket a (főként negatív) élményeket a különböző tradíciók szerzői, redaktorai racionalizálják. Például míg a primer síkon a nép retteg, a szekunder síkon ez istenfélelemmé „szelídül” (20,20), és Isten a nép szövetségesevé válik (Ex 19-24). Ily módon a síkok közti feszültségben születik meg közvetetten egyfajta tremendum-élmény. Bár a tremendum-tapasztalatot tükröző összkép elemei így időben és térben eltávolodnak, ezt a narratíva ereje, a szerző, illetve redaktor személyes numinózus-élményei áthidalják. A két sík az aranyborjú imádását követő szakaszban (Ex 33-40) kerül szinkronba: itt már nincs szükség a primer élmények átértékelésére. Ez a szakasz egy egyensúlyi állapotot mutat, amely a nép mélyebb numinózus-élményét is tükrözi.

4. Tézis: Az elemzés végére megállapítható vált, hogy a nép vallásos tapasztalata és az események között nincs szoros összefüggés. A pusztai csodák nem idézték elő a nép numinózus csodálkozását, a nép büntetése sem eredményezett dühös elfordulást, sőt éppen, hogy numinózus-érzést váltott ki a narratíva ábrázolása szerint.

5. Tézis: A narratíva cselekményén belül felismert síkok különböző megközelítései egy dinamikus istenképet rajzolnak. Isten nemcsak kiismerhetetlen, irracionális, hanem olyan is, aki biztos pont (34,6-7), aki alkalmazkodik, és az elbeszélés előrehaladtával egyre ismerősebb, „otthonosabb” körülmények között szól Mózesen, illetve a kultuszon keresztül. A küzdelmes folyamatban (Ex 15-34) ugyanis kialakul az a biztonságérzet, stabilitást nyújtó gyakorlat is, mely a Babilonból hazatérő nép szakrális életének szabályozására is szolgált. Isten-ember kapcsolata a

rituálék, ünnepek, rendelkezések révén kiegyensúlyozottabbá válhat, mely minden emberi közösség Istenhez fűződő kapcsolatának adhat dinamikus keretet.

Disszertációban felhasznált válogatott szakirodalom

- ADELMAN, R.: *Holy Ground ('Admat Qodesh): A Counter-Locative Claim on Sacred Space at the Burning Bush*. Lexington Theological Quarterly No. 9, Lexington, 2021. pp. 15–38.
- ALMOND, P. C.: *Rudolf Otto: Life and Work*. In.: *Journal of Religious History (JRH)*, Vol. 12. No. 3, 1983. pp. 305-321.
- ALT, A.: *Essays on Old Testament History and Religion* (ford.: Wilson, R. A.). Anchor Book, South-Africa, 1968. [1934] pp. 101-171.
- ALTER, R.: *Exodus. In The Five Books of Moses: A Translation with Commentary*. Norton, New York and London, 2004.
- AMZALLAG, N.: *Beyond Idolatry - Golden Calf*. Old Testament Essays (OTE) Vol. 33, No. 2. Old Testament Society of South Africa, 2020. Web: <https://ote-journal.otwsa-otssa.org.za/index.php/journal> (Megtekintve: 2023.08.11.) pp. 207–231.
- BARR, J.: *Theophany and Anthropomorphism in the Old Testament*. *Vetus Testamentum (VT)* Vol. 7, Oxford, 1960. pp. 31–38.
- BASKER, J. C. T.: *THE CLOUD AS SYMBOL. Destruction or Dialogue*. *Cross Currents* Vol. 56, No. 1. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006. pp. 110–115.
- BAUKAL JR, C. E.: *Pillar of Fire Theories*. *Scandinavian Journal of the Old Testament (SJOT)* Vol 32, No. 2. Taylor & Francis, Milton Park, 2018. pp. 217–235.
- BRAULIK, G.: *Ószövetség és Liturgia. Válogatott tanulmányok*. (ford.: Bánhegyi B. M., Dejsics K., Mártonffy M., Schein G.). Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2012. (Napjaink Teológiája 18.) sorozatcím!
- BRUEGGEMANN, W.: *God. Neighbor. Empire. The Excess of Divine Fidelity and the Command of Common Good*. Baylor University Press, Waco, 2016.
- BRUEGGEMANN, W.: *Hit a Zsoltárok könyvében*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2007.
- BRUEGGEMANN, W.: *Old Testament Theology. Testimony, Dispute, Advocacy*. CD-ROM Edition. Fortress Press. Minneapolis, 2005.
- CARR, D. M.: *An Instruction to the Old Testament. Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2010.
- CHILDS, B. S.: *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*. The Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, 1974.
- CLARK, M.: *That Man Moses*. *St Mark's Review* No. 216/2, Barton, 2011.
- CLINES, D.: *'The Fear of the Lord Is Wisdom' (Job 28:28): A Semantic and Contextual Study*. In: Wolde E. (szerk.): *Job 28: Cognition in Context*. Brill, Leiden, 2003.
- COATS, G. W.: *Rebellion in the Wilderness. The Murmuring Motif in the Wilderness Traditions of the Old Testament*. Abingdon Press, Nashville-New York, 1968.
- COATS, G. W.: *Exodus 1-18*. *The Forms of the Old Testament Literature* Vol. IIA. Eerdmans, Grand Rapids, 1999.
- DAVIDSON, R. F.: *Rudolf Otto's Interpretation Of Religion*. Princeton University Press, Princeton, 1947.

- DAVIES, J. A.: *A Royal Priesthood Literary and Intertextual Perspectives on an Image of Israel*. In: Camp, C. V. - Mein, A. (szerk.): *Exodus 19.6*. Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series (JSOTS) 395. T&T Clark, London, 2004.
- FRETHEIM, T.: *Exodus. Interpretation: A Bible Commentary for Preaching and Teaching*. John Knox, Louisville, 1991
- GAMMIE, J. G.: *Holiness in Israel*. Overtures to Biblical Theology (OBT). Fortress Press, Minneapolis, 1989.
- GARRETT, R.: *Three Definitions of Wisdom*. In: Lehrer et al. (szerk.): *Knowledge, Teaching and Wisdom*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1996, 221-232.
- GENETTE, G.: *Narrative discourse. An Essay in Method*. Cornell University Press, Ithaca, 1980.
- GERICKE, J.: *The Beginning of Wisdom is Paranoia: an Overlooked Aspect of the 'Fear of JHWH' in the Context of Lacanian Psycho-Epistemology*. Scriptura 111, hely. n., 2012.
- HAMILTON, V. P.: *Exodus. An Exegetical Commentary*. Baker Academic, Grand Rapids 2012.
- HOUTMAN, C.: *Exodus, Chapters 20-40*. Historical Commentary on the Old Testament (HCOT) Vol. 3. Peeters Publishers, Leuven, 2000.
- HUNDLEY, M. B.: *What Is The Golden Calf?* The Catholic Biblical Quarterly (CBQ) Vol. 79, No. 4., Baltimore, 2017. pp. 559-579.
- JANZEN, J. G.: *The Character of the Calf and Its Cult in Exodus 32*. The Catholic Biblical Quarterly (CBQ) Vol. 52, No. 4, Baltimore, 1990. pp. 597-607.
- JANZEN, J. G.: *The „Wandering Aramean” Reconsidered*. Vetus Testamentum (VT) Vol. 44. No. 3. Brill, Leiden, 1994. pp. 359-375.
- JENSON, P. P.: *Graded Holiness. A key to the Priestly Conception of the World*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series (JSOTS) 106, Sheffield, 1992.
- KANT, I.: *Critique of Judgment*. (ford: Pluhar, Werner S.). Hackett, Indianapolis/Cambridge, 1987.
- KARASSZON I.: *Az Ószövetség teológiai üzenete*. KGRE. L'Harmattan, Budapest, 2021.
- KEMÉNYFI R.: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2004.
- KIERKEGAARD, S.: *Félelem és reszketés* (Ford.: Rác Péter). Európa, Budapest, 1986.
- KLEINIG, J. W.: *'On Eagles' Wing: An Exegetical Study of Exodus 19.2-8*. Lutheran Theological Journal (LTJ) Vol. 21, No. 1, North Adelaide, 1987. pp. 18-27.
- KŐSZEGHY MIKLÓS: *Föld alatti Izrael* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.
- KPAN-GBALIA, G.: *La Crainte dans les Relations de l'Homme avec Dieu. Analyse de la racine jirra dans le pentateuque et les livres sapientiaux*. Universidad de Navarra, Pamplona, 1994.
- KUENEN, A.: *Einleitung im Alten Testament I*. Verlag von Otto Schulze, Leipzig, 1887.
- LAPIDE, C. A.: *Commentarius in Exodum*. Commentaria in Scripturam Sacram I, Exod., Paris, 1859.
- LOEWENSTAMM, S. E.: *The Making and Destruction of the Golden Calf*. Biblica 48. Peeters Publishers, Leuven, 1967.
- LONGMAN, T.: *The Fear of the Lord Is Wisdom: A Theological Introduction to Wisdom in Israel*. Baker Academic, Grand Rapids, 2017.
- LOSONCZI P.: *A vallási tapasztalat problematikája az analitikus vallásfilozófiában. Kritikai megjegyzések Richard Schwinburne elmélete kapcsán*. In: Kellék filozófiai folyóirat Vol. 15-16., hely. n., 2000, pp. 155-174.

- LUNN, P. N.: *'Let my people go!' The exodus as Israel's metaphorical divorce from Egypt.* Evangelical Quarterly Vol. 86 No. 3. Paternoster Press, Milton Keynes, 2014. pp. 239-251.
- MACDONALD, N.: *What did the Israelites Eat?* Eerdmans, Cambridge, 2008.
- MACKENNA, CH.: *From the numinous to the sacred.* Journal of Analytical Psychology Vol. 54, Issue 2., London, 2009. pp. 167-182.
- MANN, T. W.: *Divine Presence and Guidance in Israelite Traditions: The Typology of Exaltation.* Near Eastern Studies. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977.
- MASTER, J.: *Exodus 32 as an Argument for Traditional Theism.* Journal of the Evangelical Theological Society (JETS) Vol. 45. Evangelical Theological Society, Scottsdale, 2002. pp. 585-598.
- MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: *Vallási kommunikáció és vallásdiskurzus.* Doktori disszertáció. PTE, Pécs, 2010.
- MAXWELL, N.: *From Knowledge to Wisdom.* Basil Blackwell, Oxford, 1984.
- MCNELIE, A. H.: *The Book Of Exodus.* Kessinger Publishing, Whitefish, 1908.
- MEYERS, C. L.: *Exodus.* The New Cambridge Bible Commentary. Cambridge University Press, New York 2005
- MOBERLY, R. W. L.: *At the Mountain of God: Story and Theology in Exodus 32-34.* Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series (JSOTS) 22; Sheffield, 1983.
- MOBERLY, R. W. L.: *Exodus.* In: K. J. Vanhoozer et al. (szerk.) *Theological Interpretation of the Old Testament: A Book-by-Book Survey.* Baker Academic, Grand Rapids, Nashville, 2008.
- NÉMETH D.: *Félelem - szorongás - hit.* Theológiai Szemle. Kálvin Kiadó, Budapest, 2011.
- NICHOLSON, E. W.: *Exodus and Sinai in History and Tradition.* John Knox Press, Richmond, 1973.
- NISSINEN M.: *Fear Not: A Study of an Ancient Near Eastern Phrase* In: Sweeney, M. A. - Ben Zvi, E. (szerk.): *The Changing Face of Form Criticism for the Twenty-First Century.* Eerdmans, Grand Rapids, 2003.
- NOTH, M.: *Exodus, A Commentary.* Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, 1962.
- OTTO, R.: *A Szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz.* (ford.: Bendl Júlia). Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- PROPP, W. H. C.: *The Anchor Bible: Exodus 1-18.* A New Translation with Introduction and Commentary. Doubleday, New York, 2007.
- PROPP, W. H. C.: *The Anchor Bible: Exodus 19-40.* A New Translation with Introduction and Commentary. Doubleday, New York, 2006.
- RAD, G. VON: *Az Ószövetség teológiája* (ford.: Görföl Tibor). Osiris, Budapest, 2007.
- RITSCHL, A.: *The Christian Doctrine of Justification and Reconciliation.* The Positive Development of the Doctrine, Vol. 3. (Mackintosh, H.R. – Macaulay, A.B. angol kiadás szerk.). T&T Clark, Michigan, 1900.
- SARBACKER, S.: *Rudolf Otto and the Concept of the Numinous* In: Oxford Research Encyclopedia of Religion. Oxford University Press, New York, 2016. pp. 1-24.
- SAILHAMER, J. H.: *Introduction to Old Testament Theology: A Canonical Approach.* Zondervan, Grand Rapids, 1995.
- SASSON, J. M.: *The Worship of the Golden Calf.* In: Hoffner, H. A. (szerk.) *Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday.* Alter Orient

und Altes Testament (AOAT) Vol. 22. Kevelaer, Butzon & Bercker, Neukirchner Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1973.

- SCHINZER, R.: *Rudolf Otto – Entwurf einer Biographie in Rudolf Otto's Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie heute*. Hrsg. von E. Benz, Leiden, 1971.
- SCHLEIERMACHER, F.: *A vallásról. Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez*. Osiris könyvtár - Filozófia, Budapest, 2000.
- SHERIFFS, D.: *Moving on with God: Key Motifs in Exodus 13–20*. Themelios Vol. 15. Issue 2. UNIVERSITIES AND COLLEGES CHRISTIAN FELLOWSHIP (UCCF), OXFORD, 1990.
- TE STROETE, G.: *Exodus*. De Boeken van het Oude Testament. J.J. Romen & Zonen, Roermond, 1966.
- TILLICH, P.: *Theology of Culture*. Oxford University Press, Oxford, 1959.
- VARGA GY.: *Izrael az úton. Az exodus mint „nomád” teológia*. Lelkipásztor 92 (6). Luther Kiadó, Budapest, 2017. 211-217.
- VARGA GY.: „Ízleljétek és lássátok, hogy jó az Úr!” Az áldozati lakomák hagyománya az Ószövetségben. In: Hafenscher K.-Isó M. E.-Zászkaliczky Zs. (szerk.): *Ezt cselekedjétek! Tanulmányok az úrvacsoráról*. Luther Kiadó, Budapest, 2022.
- VARGA GY.: *Nomád teológia*. Luther Kiadó, Budapest, 2020.
- VATTAMÁNY GYULA: *A túl(-)élő reménység. Vázlat a sensus numinis retorikájáról*. Hítel 5. szám. Artemis Kulturális Szolgáltató Kft., Budapest, 1999.
- VATTAMÁNY GYULA: *A túl(-)élő reménység: vázlat a sensus numinis retorikájáról*. Doktori értekezés. DE, Debrecen, 2009.
- WASSERSUG, R. J.: *Passing Through the Wall: On Outings, Exodus, Angels, and the Ark*. Journal of Religion & Health (JRH) No. 48. Blanton-Peale Institute, New York, 2008.
- WELLHAUSEN, J.: *Prolegomena to the History of Israel. With a reprint of the Article “Israel” from the “Encyclopaedia Britannica”*. Adam & Charles Black, Edinburgh, 1885.
- WELLS, J. B.: *God's Holy People: A Theme in Biblical Theology*. The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies Vol. 305. T&T Clark, London, 2000.
- WIESEL, E.: *A Jew Today*. Vintage, New York, 1978.
- WILLI-PLEIN, I.: *Das Buch vom Auszug. 2. Mose*. Neukirchener, Neukirchen-Vluyn, 1988.
- WITHERINGTON III, B.: *Making a Meal of It – Rethinking the Theology of the Lord's Supper*. Baylor University Press, Waco, 2007.
- WHYBRAY, R. N.: *The Immorality of God: Reflections on Some Passages in Genesis, Job, Exodus, and Numbers*. Journal for the Study of the Old Testament (JSOT) Vol. 21, Issue 72. T&T Clark, London, 1996.
- YANG, K. H.: *From Fear to the Fear of the Lord: A Study on the Motif of Fear in Exodus*. Journal for Baptist Theology & Ministry (JBTM) Vol. 15, No. 2, New Orleans, 2018.
- YORK, M.: *Idolatry, Ecology and the Sacred as Tangible*. The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies Vol. 12. No. 1. Equinox Publishing, Sheffield, 2010.
- ZAKOVITCH, Y.: „And You Shall Tell Your Son...” *The Concept of the Exodus in the Bible*. Magnes Press, Jerusalem, 1991.

A szerző disszertációval kapcsolatos publikációs listája

1. *Egészen máshol: A numinózus szociális tere az Exodus szövegében*

LELKIPÁSZTOR 98: 4 pp. 129-134., 6 p. (2023)

2. *Izrael „konfirmációja” a Sínai-hegynél*

In: Bácskai, Károly; Pángyánszky, Ágnes; Szűcs, Kinga; Varga, Gyöngyi (szerk.):

Teológia és hűség, Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem

Luther Kiadó 310 p. pp. 191-202., 12 p. (2023)

3. *MÁSKÉPPMÁS - A numinózus helye az aranyborjú történetében*

In: Kajos, L F; Bali, Cintia; Puskás, T; Szabó, R (szerk.):

XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2022 Tanulmánykötet, Pécs

Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, 692 p. pp. 395-402., 8 p. (2023)

4. *Among us*

In: Kajos, Luca Fanni; Bali, Cintia; Preisz, Zsolt; Szabó, Rebeka (szerk.)

X. JUBILEUMI Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2021 Tanulmánykötet, Pécs, Pécsi

Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, 872 p. pp. 117-125., 9 p. (2022)

5. *Egyensúlytalanság*

In: Hubai, Péter (szerk.) A szent és kommunikációja: Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) pp. 26-35., 10 p. (2021)

6. *A Sacramentum jelentőségének újrafelfedezése a protestáns istentiszteleten*

In: Kiss, Gábor (szerk.): Fiatal Kutatók és Doktoranduszok X. Nemzetközi Jubileumi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) 651 p. pp. 91-105., 15 p. (2020)

Ismeretterjesztő tanulmányok

A hiteles keresztény közéleti cselekvés kérdései

LELKIPÁSZTOR 93: 6 pp. 202-207., 5 p. (2018)

Közlemény:33152823 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk (Ismertetés)

15
57

Evangélikus
Hittudományi
Egyetem

DOCTORAL SCHOOL

THESES OF THE DISSERTATION

Rationalising the irrational: Israel's transformation into God's people in the light of the Exodus narrative (Ex 12-40) and Rudolf Otto's theory of numinous

Mészáros, Ildikó

supervisor:

Dr. Varga, Gyöngyi

Head of Department, Associate Professor, EHE Department of Old Testament
Theology

2024, Budapest

Research Background and Objectives

I have been concerned for a while how to fill empty worship practices and sermons with biblical based contents, which fully engage the whole person. I believe that the first step toward this is a better understanding of Israel's religious experiences. During my studies, I have become acquainted with Rudolf Otto's phenomenology of the numinous, and I realized that it could provide valuable assistance in this endeavour.

Otto named the mystical, irrational aspect of the Holy as the "numinous," recognizing that what we commonly understand by the term "Holy" in everyday use no longer expresses its original meaning. It has become saturated with rational, moral elements. In my opinion, Otto plays a crucial role in making this rational-irrational Holy a reality for us. I believe that his approach not only clarifies the theological message and structure of a biblical text, but also enhances our understanding of psychological experiences when adapted exegetically. I expect that Otto's perspective will lead to valuable insights for our communities as well. It will illuminate those attitudes that can "bring back" that enduring sense of wonder (which is characteristic of Israel), even in this secularized, burnt-out world. Otto's theory is largely based on the texts of the Hebrew Bible (HB), whose narratives not only guide us in experiencing encounters with the transcendent in depth and complexity, but the biblical traditions hold up a mirror to us. In the failures of the chosen people, we can recognize that it was not only Israel that struggled to allow the divine to come close, but we also continue to wrestle with rationalisation today. However, just as Israel had to learn to live with the sacred, so must we. The texts examined in Exodus chapters 12-40 still have the power to bring us closer to the true experience of the sacred, to our own emotions, and to the essence of our lives.

Method

In exploring the various aspects of the numinous, Otto's methodology will guide us in the analysis of Exodus 12–40. In *Das Heilige* (DH), Otto undertook the challenge of expressing the inexpressible in words. His goal was not to rationalize the irrational but rather to delineate and identify its elements. Since the numinous is irrational, it cannot be fully articulated through concepts; it can only be grasped through a specific emotional reaction that it evokes in the soul of the experiencer (DH, 134). The first step in uncovering the experience of the numinous is to somehow indicate the emotional factors involved. Otto attempts to understand and describe the elements of the numinous primarily through analogies, ideograms, and emotional symbols (DH, 99). He does this by

identifying similarities and contrasts with related sensations, as well as using symbolic expressions, all while primarily seeking the emotional determination related to the object of the numinous. This is followed, secondarily, by the sense of creatureliness within self-awareness, from which the irrational nature of the experience can be inferred. Ultimately, Otto strives to capture the irrational elements as accurately as possible using ideogrammatic designations that are as close as possible to the original sensations, thereby fixing the fleeting phenomena of mere feelings with lasting "signs." The outcome of his comparative methodology is a profound series of observations, bordering on the field of religious psychology, where the individual's relationship with the Sacred—particularly as it manifests—plays a central role.

The challenge Otto faces is that while he attempts to articulate something, he often realizes that he ends up saying nothing, and frequently he only asserts something by negating something else. His use of terminology is neither classical nor clear, and it can be inconsistent and vague. Despite this, his effort to express the inexpressible is significant.

Following Otto's method during exegesis, on the primary level of the numinous experience, I will first attempt to identify the emotional factors and mood manifestations evoked by the numinous in the text under study. I will examine their nature to infer the presence of the numinous itself. It is on this level that reactions typical of the natural human being also become perceptible in the text. On the levels of recollection and rationalization, I will also attempt to uncover indirect experiences of the numinous. However, the secondary level will be primarily important to us because it conveys the reality of the numinous object within the narrative, against which we can infer the formation or absence of a sense of reality.

In analyzing the levels and experiences, the three elements of phenomenology will be most helpful: the numinous (irrational), the rationalization associated with the numinous, and the profane (natural) thinking and reactions.

T h e s e s

Hypothesis:

1. Certain elements of Otto's numinous theory, handled with due caution, can be inspiring in our exegetical work. His sensitive approach to the immediate, unique experiences can lead to a deeper insight into the broader processes, turning points or breaking points. By understanding the internal struggles of the people, the specific dynamics of their manifestations fit better into the flow of the Exodus narrative. One of the limitations of applying Otto's approach is that in his book *Das Heilige*, his analysis does not extend to experiences beyond the numinous feeling, nor does it discuss

negative emotions. The other is that Otto analyzes experiences and feelings only, so his approach is not suitable for capturing other psychological aspects of the narrative, such as scandal or hope.

2. In the exegesis of the selected passage, three layers can be identified within the narrative's plot by the application of the numinous analysis. The primary layer includes passages depicting the people's experiences as direct encounters, which are narrated and interpreted by the secondary layer of traditions. This latter could be identified as the layer of indirect experiences. On the narrative level, the primary and secondary experiences merge into a more distant experience to form a refined theological message. Therefore, while Otto's concepts offer a novel perspective that can reveal deeper dimensions of these levels, we must consider the three layers together. This integrated view forms the overall picture that the narrator aims to use for teaching, encouraging, and warning the people in exile and upon their return.

3. The image pictured by the Exodus narrative is dynamic: the relationship between the people and God is ever-changing, sometimes with extreme ups and downs, yet continuously shaping through these struggles. This dynamic image reflects not only the reality and rationality of the Babylonian exiles but also of any human community's relationship with the transcendent. Nevertheless, in Exodus 34:6-7, we find an image of God that offers irrational hope and a steady anchor amidst this fluctuation.

Theses:

Thesis 1: Following Otto's methodology, it is primarily by the application of irrational-rational categories that the numinous experience becomes more recognizable. Understanding the role of rationalization also helps to track the phases of the people's formation. This focus illuminates not only the (religious) experiences of the people, but also the dynamics of the Exodus narrative (Ex 12–40). The most important insight is that in chapters 19-24 the people presumably did not have a full numinous experience, but rather only an ancient, lower-level experience of the tremendum. The occasional presence of a "natural" human mindset along with the absence of the element of the fascinans make it understandable why the people could so easily and quickly revert to the familiar idol worship. A more complete, primary numinous experience could be identified from chapter 34 onwards. The shift is caused by a psychological element that falls outside the category of the numinous.

Thesis 2: It has been confirmed that one difficulty in applying Otto's analysis is that it does not extend to experiences outside the numinous feeling. It only mentions, but does not detail negative emotions. Additionally, since Otto's phenomenology analyzes immediate religious experiences

only, it is not suitable for capturing other psychological processes within the narrative. Consequently, it does not cast enough light on the important nonrational turn and hope that led to the increasing emphasis on the fascincans rather than the predominance of the tremendum. These limitations indicate that alternative approaches are needed during the exegesis to appropriately present the transformation of the people into God's people.

Thesis 3: Examining the "secondary" and "primary" layers within the narrative, it has been proved that the spontaneous experiences of the primary layer are not only narrated but also interpreted by the traditional sources of the secondary level. These experiences, especially the negative ones, are rationalized by the authors and redactors of the various traditions. For instance, while the people experience terror on the primary level, this fear is "tamed" into a sense of divine awe on the secondary level (20:20), and God becomes an ally of the people (Ex 19–24). Thus, a form of tremendum experience emerges indirectly by the tension within the layers. Although the elements creating the impression of a tremendum experience become more distant in space and time this way, the narrative's power, as well as the author's or redactor's personal numinous experiences, bridge this gap. These two layers synchronize in the section following the golden calf episode (Ex 33–40), where there is no longer need to reinterpret primary experiences. This section presents a state of equilibrium that also reflects the people's deeper numinous experience.

Thesis 4: By the end of the analysis, it has become clear that there is no strong correlation between the people's religious experience and the events. The miracles in the desert did not provoke the people's numinous wonder, and the punishments did not result in any angry rejections. On the contrary, according to the narrative's depiction, they actually elicited a numinous feeling.

Thesis 5: The various approaches of the layers recognized within the narrative's plot illustrate a dynamic image of God. God is not only inscrutable and irrational but also a steadfast presence (34:6-7) who adapts and speaks through more and more familiar, "home-like" way by Moses and the cult – as the narrative progresses. In the struggle caused by the extreme situations (Ex 15-34), a sense of security and stability is established by way of practices that also regulated the sacral practices of the people returning from Babylon. The God and man relationship can become more balanced through rituals, festivals, and regulations, also providing a dynamic framework of the relationship between God and every human community.

Selected Bibliography

- ADELMAN, R.: *Holy Ground ('Admat Qodesh): A Counter-Locative Claim on Sacred Space at the Burning Bush*. Lexington Theological Quarterly No. 9, Lexington, 2021. pp. 15–38.
- ALMOND, P. C.: *Rudolf Otto: Life and Work*. In.: *Journal of Religious History (JRH)*, Vol. 12. No. 3, 1983. pp. 305-321.
- ALT, A.: *Essays on Old Testament History and Religion* (ford.: Wilson, R. A.). Anchor Book, South-Africa, 1968. [1934] pp. 101-171.
- ALTER, R.: *Exodus. In The Five Books of Moses: A Translation with Commentary*. Norton, New York and London, 2004.
- AMZALLAG, N.: *Beyond Idolatry - Golden Calf*. Old Testament Essays (OTE) Vol. 33, No. 2. Old Testament Society of South Africa, 2020. Web: <https://ote-journal.otwsa-otssa.org.za/index.php/journal> (Megtekintve: 2023.08.11.) pp. 207–231.
- BARR, J.: *Theophany and Anthropomorphism in the Old Testament*. *Vetus Testamentum (VT)* Vol. 7, Oxford, 1960. pp. 31–38.
- BASKER, J. C. T.: *THE CLOUD AS SYMBOL. Destruction or Dialogue*. *Cross Currents* Vol. 56, No. 1. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006. pp. 110–115.
- BAUKAL JR, C. E.: *Pillar of Fire Theories*. *Scandinavian Journal of the Old Testament (SJOT)* Vol 32, No. 2. Taylor & Francis, Milton Park, 2018. pp. 217–235.
- BRAULIK, G.: *Ószövetség és Liturgia. Válogatott tanulmányok*. (ford.: Bánhegyi B. M., Dejsics K., Mártonffy M., Schein G.). Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2012. (Napjaink Teológiája 18.) sorozatcím!
- BRUEGGEMANN, W.: *God. Neighbor. Empire. The Excess of Divine Fidelity and the Command of Common Good*. Baylor University Press, Waco, 2016.
- BRUEGGEMANN, W.: *Hit a Zsoltárok könyvében*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2007.
- BRUEGGEMANN, W.: *Old Testament Theology. Testimony, Dispute, Advocacy*. CD-ROM Edition. Fortress Press. Minneapolis, 2005.
- CARR, D. M.: *An Instruction to the Old Testament. Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2010.
- CHILDS, B. S.: *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*. The Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, 1974.
- CLARK, M.: *That Man Moses*. *St Mark's Review* No. 216/2, Barton, 2011.
- CLINES, D.: *'The Fear of the Lord Is Wisdom' (Job 28:28): A Semantic and Contextual Study*. In: Wolde E. (szerk.): *Job 28: Cognition in Context*. Brill, Leiden, 2003.
- COATS, G. W.: *Rebellion in the Wilderness. The Murmuring Motif in the Wilderness Traditions of the Old Testament*. Abingdon Press, Nashville-New York, 1968.
- COATS, G. W.: *Exodus 1-18. The Forms of the Old Testament Literature Vol. IIA*. Eerdmans, Grand Rapids, 1999.
- DAVIDSON, R. F.: *Rudolf Otto's Interpretation Of Religion*. Princeton University Press, Princeton, 1947.
- DAVIES, J. A.: *A Royal Priesthood Literary and Intertextual Perspectives on an Image of Israel*. In: Camp, C. V. - Mein, A. (szerk.): *Exodus 19.6*. *Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series (JSOTS)* 395. T&T Clark, London, 2004.
- FRETHEIM, T.: *Exodus. Interpretation: A Bible Commentary for Preaching and Teaching*. John Knox, Louisville, 1991

- GAMMIE, J. G.: *Holiness in Israel. Overtures to Biblical Theology (OBT)*. Fortress Press, Minneapolis, 1989.
- GARRETT, R.: *Three Definitions of Wisdom*. In: Lehrer et al. (szerk.): *Knowledge, Teaching and Wisdom*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1996, 221-232.
- GENETTE, G.: *Narrative discourse. An Essay in Method*. Cornell University Press, Ithaca, 1980.
- GERICKE, J.: *The Beginning of Wisdom is Paranoia: an Overlooked Aspect of the 'Fear of JHWH' in the Context of Lacanian Psycho-Epistemology*. Scriptura 111, hely. n., 2012.
- HAMILTON, V. P.: *Exodus. An Exegetical Commentary*. Baker Academic, Grand Rapids 2012.
- HOUTMAN, C.: *Exodus, Chapters 20-40. Historical Commentary on the Old Testament (HCOT) Vol. 3*. Peeters Publishers, Leuven, 2000.
- HUNDLEY, M. B.: *What Is The Golden Calf?* The Catholic Biblical Quarterly (CBQ) Vol. 79, No. 4., Baltimore, 2017. pp. 559-579.
- JANZEN, J. G.: *The Character of the Calf and Its Cult in Exodus 32*. The Catholic Biblical Quarterly (CBQ) Vol. 52, No. 4, Baltimore, 1990. pp. 597-607.
- JANZEN, J. G.: *The „Wandering Aramean” Reconsidered*. Vetus Testamentum (VT) Vol. 44. No. 3. Brill, Leiden, 1994. pp. 359-375.
- JENSON, P. P.: *Graded Holiness. A key to the Priestly Conception of the World*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series (JSOTS) 106, Sheffield, 1992.
- KANT, I.: *Critique of Judgment*. (ford: Pluhar, Werner S.). Hackett, Indianapolis/Cambridge, 1987.
- KARASSZON I.: *Az Ószövetség teológiai üzenete*. KGRE. L'Harmattan, Budapest, 2021.
- KEMÉNYFI R.: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2004.
- KIERKEGAARD, S.: *Félelem és reszketés (Ford.: Rác Péter)*. Európa, Budapest, 1986.
- KLEINIG, J. W.: *'On Eagles' Wing: An Exegetical Study of Exodus 19.2-8*. Lutheran Theological Journal (LTJ) Vol. 21, No. 1, North Adelaide, 1987. pp. 18-27.
- KŐSZEGHY MIKLÓS: *Föld alatti Izrael* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.
- KPAN-GBALIA, G.: *La Crainte dans les Relations de l'Homme avec Dieu. Analyse de la racine jirra dans le pentateuque et les livres sapientiaux*. Universidad de Navarra, Pamplona, 1994.
- KUENEN, A.: *Einleitung im Alten Testament I*. Verlag von Otto Schulze, Leipzig, 1887.
- LAPIDE, C. A.: *Commentarius in Exodum*. Commentaria in Scripturam Sacram I, Exod., Paris, 1859.
- LOEWENSTAMM, S. E.: *The Making and Destruction of the Golden Calf*. Biblica 48. Peeters Publishers, Leuven, 1967.
- LONGMAN, T.: *The Fear of the Lord Is Wisdom: A Theological Introduction to Wisdom in Israel*. Baker Academic, Grand Rapids, 2017.
- LOSONCZI P.: *A vallási tapasztalat problematikája az analitikus vallásfilozófiában. Kritikai megjegyzések Richard Schwinburne elmélete kapcsán*. In: Kellék filozófiai folyóirat Vol. 15-16., hely. n., 2000, pp. 155-174.
- LUNN, P. N.: *'Let my people go!' The exodus as Israel's metaphorical divorce from Egypt*. Evangelical Quarterly Vol. 86 No. 3. Paternoster Press, Milton Keynes, 2014. pp. 239-251.
- MACDONALD, N.: *What did the Israelites Eat?* Eerdmans, Cambridge, 2008.
- MACKENNA, CH.: *From the numinous to the sacred*. Journal of Analytical Psychology Vol. 54, Issue 2., London, 2009. pp. 167-182.

- MANN, T. W.: *Divine Presence and Guidance in Israelite Traditions: The Typology of Exaltation*. Near Eastern Studies. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977.
- MASTER, J.: *Exodus 32 as an Argument for Traditional Theism*. Journal of the Evangelical Theological Society (JETS) Vol. 45. Evangelical Theological Society, Scottsdale, 2002. pp. 585-598.
- MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: *Vallási kommunikáció és vallásdiskurzus*. Doktori disszertáció. PTE, Pécs, 2010.
- MAXWELL, N.: *From Knowledge to Wisdom*. Basil Blackwell, Oxford, 1984.
- MCNELIE, A. H.: *The Book Of Exodus*. Kessinger Publishing, Whitefish, 1908.
- MEYERS, C. L.: *Exodus*. The New Cambridge Bible Commentary. Cambridge University Press, New York 2005
- MOBERLY, R. W. L.: *At the Mountain of God: Story and Theology in Exodus 32-34*. Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series (JSOTS) 22; Sheffield, 1983.
- MOBERLY, R. W. L.: *Exodus*. In: K. J. Vanhoozer et al. (szerk.) *Theological Interpretation of the Old Testament: A Book-by-Book Survey*. Baker Academic, Grand Rapids, Nashville, 2008.
- NÉMETH D.: *Félelem - szorongás - hit*. Theológiai Szemle. Kálvin Kiadó, Budapest, 2011.
- NICHOLSON, E. W.: *Exodus and Sinai in History and Tradition*. John Knox Press, Richmond, 1973.
- NISSINEN M.: *Fear Not: A Study of an Ancient Near Eastern Phrase* In: Sweeney, M. A. - Ben Zvi, E. (szerk.): *The Changing Face of Form Criticism for the Twenty-First Century*. Eerdmans, Grand Rapids, 2003.
- NOTH, M.: *Exodus, A Commentary*. Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, 1962.
- OTTO, R.: *A Szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. (ford.: Bendl Júlia). Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- PROPP, W. H. C.: *The Anchor Bible: Exodus 1-18*. A New Translation with Introduction and Commentary. Doubleday, New York, 2007.
- PROPP, W. H. C.: *The Anchor Bible: Exodus 19-40*. A New Translation with Introduction and Commentary. Doubleday, New York, 2006.
- RAD, G. VON: *Az Ószövetség teológiája* (ford.: Görfölv Tibor). Osiris, Budapest, 2007.
- RITSCHL, A.: *The Christian Doctrine of Justification and Reconciliation*. The Positive Development of the Doctrine, Vol. 3. (Mackintosh, H.R. – Macaulay, A.B. angol kiadás szerk.). T&T Clark, Michigan, 1900.
- SARBACKER, S.: *Rudolf Otto and the Concept of the Numinous* In: Oxford Research Encyclopedia of Religion. Oxford University Press, New York, 2016. pp. 1-24.
- SAILHAMER, J. H.: *Introduction to Old Testament Theology: A Canonical Approach*. Zondervan, Grand Rapids, 1995.
- SASSON, J. M.: *The Worship of the Golden Calf*. In: Hoffner, H. A. (szerk.) *Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*. Alter Orient und Altes Testament (AOAT) Vol. 22. Kevelaer, Butzon & Bercker, Neukirchner Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1973.
- SCHINZER, R.: *Rudolf Otto – Entwurf einer Biographie in Rudolf Otto's Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie heute*. Hrsg. von E. Benz, Leiden, 1971.
- SCHLEIERMACHER, F.: *A vallásról. Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez*. Osiris könyvtár - Filozófia, Budapest, 2000.

- SHERIFFS, D.: *Moving on with God: Key Motifs in Exodus 13–20*. Themelios Vol. 15. Issue 2. UNIVERSITIES AND COLLEGES CHRISTIAN FELLOWSHIP (UCCF), OXFORD, 1990.
- TE STROETE, G.: *Exodus*. De Boeken van het Oude Testament. J.J. Romen & Zonen, Roermond, 1966.
- TILLICH, P.: *Theology of Culture*. Oxford University Press, Oxford, 1959.
- VARGA GY.: *Izrael az úton. Az exodus mint „nomád” teológia*. Lelkipásztor 92 (6). Luther Kiadó, Budapest, 2017. 211-217.
- VARGA GY.: „Ízleljétek és lássátok, hogy jó az Úr!” *Az áldozati lakomák hagyománya az Ószövetségben*. In: Hafenscher K.-Isó M. E.-Zászkaliczky Zs. (szerk.): *Ezt cselekedjétek! Tanulmányok az úrvacsoráról*. Luther Kiadó, Budapest, 2022.
- VARGA GY.: *Nomád teológia*. Luther Kiadó, Budapest, 2020.
- VATTAMÁNY GYULA: *A túl(-)élő reménység. Vázlat a sensus numinis retorikájáról*. Hítel 5. szám. Artemis Kulturális Szolgáltató Kft., Budapest, 1999.
- VATTAMÁNY GYULA: *A túl(-)élő reménység: vázlat a sensus numinis retorikájáról*. Doktori értekezés. DE, Debrecen, 2009.
- WASSERSUG, R. J.: *Passing Through the Wall: On Outings, Exodus, Angels, and the Ark*. Journal of Religion & Health (JRH) No. 48. Blanton-Peale Institute, New York, 2008.
- WELLHAUSEN, J.: *Prolegomena to the History of Israel. With a reprint of the Article “Israel” from the “Encyclopedia Britannica”*. Adam & Charles Black, Edinburgh, 1885.
- WELLS, J. B.: *God's Holy People: A Theme in Biblical Theology*. The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies Vol. 305. T&T Clark, London, 2000.
- WIESEL, E.: *A Jew Today*. Vintage, New York, 1978.
- WILLI-PLEIN, I.: *Das Buch vom Auszug. 2. Mose*. Neukirchener, Neukirchen-Vluyn, 1988.
- WITHERINGTON III, B.: *Making a Meal of It – Rethinking the Theology of the Lord's Supper*. Baylor University Press, Waco, 2007.
- WHYBRAY, R. N.: *The Immorality of God: Reflections on Some Passages in Genesis, Job, Exodus, and Numbers*. Journal for the Study of the Old Testament (JSOT) Vol. 21, Issue 72. T&T Clark, London, 1996.
- YANG, K. H.: *From Fear to the Fear of the Lord: A Study on the Motif of Fear in Exodus*. Journal for Baptist Theology & Ministry (JBTM) Vol. 15, No. 2, New Orleans, 2018.
- YORK, M.: *Idolatry, Ecology and the Sacred as Tangible*. The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies Vol. 12. No. 1. Equinox Publishing, Sheffield, 2010.
- ZAKOVITCH, Y.: „And You Shall Tell Your Son...” *The Concept of the Exodus in the Bible*. Magnes Press, Jerusalem, 1991.

Publication List Related to the Dissertation

1. *Egészen máshol: A numinózus szociális tere az Exodus szövegében*

LELKIPÁSZTOR 98: 4 pp. 129-134., 6 p. (2023)

2. *Izrael „konfirmációja” a Sínai-hegynél*

In: Bácskai, Károly; Pángyánszky, Ágnes; Szűcs, Kinga; Varga, Gyöngyi (szerk.):

Teológia és hűség, Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem

Luther Kiadó 310 p. pp. 191-202., 12 p. (2023)

3. *MÁSKÉPpMÁS - A numinózus helye az aranyborjú történetében*

In: Kajos, L F; Bali, Cintia; Puskás, T; Szabó, R (szerk.):

XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2022 Tanulmánykötet, Pécs

Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, 692 p. pp. 395-402., 8 p. (2023)

4. *Among us*

In: Kajos, Luca Fanni; Bali, Cintia; Preisz, Zsolt; Szabó, Rebeka (szerk.)

X. JUBILEUMI Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2021 Tanulmánykötet, Pécs, Pécsi

Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, 872 p. pp. 117-125., 9 p. (2022)

5. *Egyensúlytalanság*

In: Hubai, Péter (szerk.) A szent és kommunikációja: Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF) pp. 26-35., 10 p. (2021)

6. *A Sacramentum jelentőségének újrafelfedezése a protestáns istentiszteleten*

In: Kiss, Gábor (szerk.): Fiatal Kutatók és Doktoranduszok X. Nemzetközi Jubileumi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) 651 p. pp. 91-105., 15 p. (2020)

Other publications

A hiteles keresztény közéleti cselekvés kérdései

LELKIPÁSZTOR 93: 6 pp. 202-207., 5 p. (2018)

Közlemény:33152823 Nyilvános Forrás Idéző Folyóiratcikk